

КЛАС І НАЦІЯ У КОНЦЕПЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ МАТВІЯ ЯВОРСЬКОГО

Постать М. Яворського зазвичай асоціюється з тезою про очільника марксистської школи чи керманіча офіційної історіографії 1920-х років¹. Скажімо, Д. Багалій розглядає М. Яворського як «першого історика України – марксиста»² та уважає його «послідовним марксістським соціологом»³. Втім, дехто з сучасних науковців обстоює думку, що цей учений, навпаки, був «непослідовним марксистом»⁴. Так чи інакше, саме на долю М. Яворського, за висловом С. Плохія, випало «завдання сконструювати советський марксистський наратив української історії»⁵.

Біографічні повороти та життєві сценарії М. Яворського виглядають доволі своєрідно, почасти навіть інтригують. Галицький інтелектуал, який студіював політику і право у Львівському університеті, здобув ступінь доктора політичних наук (1912), мав неабиякі політичні зацікавлення ще у довоєнні часи, учасник Першої світової війни, свідок національно-визвольних змагань 1917–1920 рр., перекладач у штабі військового уповноваженого австрійського уряду за часів Української Центральної Ради та Української Держави гетьмана П. Скоропадського, референт польової жандармерії доби Західноукраїнської Народної Республіки, згодом один із тих офіцерів Української галицької армії, котрі готували її перехід на більшовицькій бік⁶. Сам М. Яворський у листі до С. Косіора схарактеризував свою еволюцію як шлях торований від «галицького націоналістичного міщанства до більшовизму»⁷.

За часів УСРР М. Яворський відзначився не тільки розмаїтими викладацькими і дослідницькими практиками, а й на ниві адміністративної діяльності, зокрема протягом 1924–1929 рр.

був завідувачем Управління науковими установами в Україні при Наркоматі освіти УСРР, котрому підпорядковувалася ВУАН. С. Єфремов у своєму щоденниковому записі від 11 січня 1925 р. саркастично зауважив: «І всю українську науку в жмені держить. Бідна наука!»⁸. С. Єсельчик висловив думку, що М. Яворський у Радянській Україні відігравав роль «місцевого Покровського»⁹.

Зауважимо, М. Яворський мав нестримні особисті амбіції у сфері адміністративних практик. Приміром, наприкінці 1927 р. він виступив ініціатором проекту з заснування Другої – «Лівобережної» АН у Харкові на протигагу ВУАН, в якій мав намір посісти керівне становище¹⁰. Заразом М. Яворський брав активну участь в офіційній кампанії супроти М. Грушевського, зокрема спричинився до поширення відомого ідеологічного тавра про його «теорію безклясовості» української нації¹¹. Проте 1929 р. він подав записку про наукові праці М. Грушевського у зв'язку з виборами дійсних членів АН СРСР, майже повністю витриману у позитивному дусі¹².

Двоїстість у рецепції постаті М. Яворського створює його категорична антирадянська позиція, котру посів колишній історик під час таборових поневірянь на Соловках. За свідченням С. Підгайного, він став *«переконаним ворогом всього, що наближалось до марксизму, большевизму чи москвофільства (тут і далі курсив наш, якщо не зазначено інакше. – Авт.)*. Це був давній і нестерпний ворог всього, де відчувалося, хоча б у найменшій мірі слово “Москва”»¹³. Відтак М. Яворський та його науковий доробок досить суперечливо сприймався різними дослідниками.

Наприклад, автор-укладач вступного слова до студії «Нарис історії України», виданої у далекій Аделаїді (Південна Австралія), вважав, що *«хоч Я. (Яворський М.І. – Авт.) був виразником марксистської історичної школи, його концепція історії була в конфлікті з концепцією деяких російських істориків, і тому він попав у неласку серед офіційних радянських чиновників»¹⁴*. Ця характеристика лідера українських істориків-марксистів в останню – таборову добу життя разюче дисонує з його дослідницькими, педагогічними, адміністративними та громадськими практиками 1920-х років.

До українського історіописання М. Яворський увійшов на хвилі кампанії партійних висуванців, що значною мірою окреслило коло його дослідницьких інтенцій, зокрема марксистсько-більшовицьку концептуалізацію історії України. Проте на той час галицький учений був досить зрілою особою, зокрема володів низкою європейських мов¹⁵, хоч і виступав як історик-початківець. Деякі сучасні публіцисти тримаються думки, що він був «людиною глибокої європейської культури і освіти»¹⁶. Водночас історик прагнув подати не тільки марксистську, а й національну репрезентацію історії України. Такі дослідницькі настанови творили двоїстий ідеал науковості М. Яворського, котрий продукував конфлікт, спершу потенційний, згодом – уповні очевидний між класовим та національним дискурсами у його історичному письмі.

З-поміж спроб соціологічного прочитання української минувшини, котрі побутували протягом 1920-х років, візія М. Яворського вирізняється, мабуть, найбільшою формалізацією концептуальних пропозицій. Відтак автор «Нарису історії України» вже на перших сторінках студії декларує свої дослідницькі пріоритети. Передусім, постулюється представлення історії як безупинного поступового процесу, котрий уявляється у вигляді стадіальної конструкції, себто переходу «з одного ступіня культури до другого, вищого, або ниділи, чевріли (чахнули. – Авт.), бо йти вперед змоги не мали»¹⁷. Рухомою силою чи «двигуном» переходу автор називає «продукційні сили», з якими однозначно пов'язує закономірну та каузальну репрезентацію минувшини¹⁸, зрештою саму підоснову стадіальної концептуалізації.

Заразом М. Яворський вдається до звичного марксистського поділу на продуктивні сили й виробничі відносини¹⁹, вислідом якого є сумнозвісний «закон класової боротьби». На його думку, «*класова боротьба завжди була політичною боротьбою, завжди була рухом уперед*. Кінчалася вона звичайно гвалтовним переворотом-революцією, яко єдиним способом здійснення нових суспільних тенденцій»²⁰. Зрештою, апологія класової боротьби пролягає наскрізним рефреном у текстах М. Яворського. Не випадково авторський курс лекцій 1921 р. іменувався «Історія боротьби клясів на Україні».

Втім, у пізніших працях, зокрема у «Нарисах з історії революційної боротьби на Україні», М. Яворський уживає терміни «класовий організм», «громадський організм», «суспільний організм» та ін. Наприклад, він розглядає Україну як *«історичний суспільний організм, класовий організм, зрунтований на даній господарській системі, становить частину всього суспільства-людства»*²¹. У подібному дусі дослідник маркує й Річ Посполиту XVII ст., зокрема зауважує, що *«Польща являла тепер собою організм, який не в силі був далі підтримати власне життя»*²². Вочевидь, історик зазнав певних впливів органіцизму, котрі простежуються у писаннях багатьох українських істориків першої третини XX ст., хоч складно судити про рівень рефлексованості його уявлень.

Призначення історіописання М. Яворський убачає у вивченні й аналізі «двох родів суперечностей» – класової та непінних змагань людини з природою. На його думку, *«історична наука й повинна мати своїм завданням вивчати цю клясову сукупність суспільних явищ і випадків, ці випадки суспільного перехрещування індивідуальних явищ у процесі їх виникнення й переміни, конкретизуючи цю клясову сукупність явищ і випадків у її реальній дійсності, себто на певному ступені розвитку, у властивих їм географічних, історичних і виробничих умовах (виділення М. Яворського. – Авт.)»*²³.

З цієї перспективи зміст історіописання полягає у тому, щоб висвітлити, проаналізувати та пояснити «економіку й політику, в їх постійнім витворенні та обопільній залежності»²⁴. Зауважимо, що на відміну від М. Слабченка, котрий обстоював думку про матеріалістичну, економічну домінацію, почасти навіть детермінізм історичного процесу, М. Яворський однозначно наголошує на потребі виявити *«матеріалістичну закономірність розвитку української історії»*²⁵. Про те наскільки абсолютизується ця теза можемо уявити з його сентенції, що *«в історичному розвитку немає нічого випадкового, що все, що діється, є наслідок існуючих сучасних і попередніх відносин»*²⁶.

Згодом М. Яворський, наслідуючи Г. Плеханова, висловлюється менш категорично, зокрема визнає варіативність («варіабельність») історичного процесу, хоч і як вислід його

закономірності²⁷. «Ми знаємо його (суспільства. – Авт.) основні закони, та ще є невідома їх варіабельність, через що в суспільних науках ми ставимо принцип можливості і правдоподібності, та заявляємо за Марксом, що в даних умовах виникають неминуче дані результати (розбив М. Яворсько-го. – Авт.), умови однак можуть змінитися, тоді й зміняться результати причин, що ростуть в даних умовах», – стверджує історик²⁸. Отож навіть можливі чи імовірні варіації минувшини розглядаються вченим у світлі історичної закономірності.

Такий підхід до концептуалізації українського минулого нав'язував телеологічне представлення, котре зводилося до жорсткої стадіальної конструкції. «Виходячи з того, що економіка лежить в основі політики, ми поділяємо історію України на такі періоди: *період натурального господарства, період торговельно-кріпацький, період промислового капіталізму й період соціальної революції*», – відзначає М. Яворський²⁹. Однак, архітектоніка «Нарису історії України», доведеного до початку XVIII ст., є більш складною, позаяк представлена у вигляді низки відділів: 1) первісне суспільство; 2) князівсько-дружинна доба; 3) феодалізм; 4) феодалізм Галицької доби; 5) литовська доба; 6) станово-шляхетське суспільство та 7) Козацька Революція.

Своєрідна риса цієї періодизації, котра безперечно спиралася на марксистські засади, хоч і помітно модифіковані, виявляється у тому, що з універсальної схеми минувшини на задній план відсувається феодалізм, який «вписується» до доби «натурального господарства». Проте в архітектоніці зазначеної праці феодальному суспільству все ж таки присвячено окремий відділ. Натомість у марксистській концептуалізації історії Росії М. Покровського феодалізм посідав, чільне місце і навіть обіймав тривалий проміжок історичного часу – X–XVI ст.

Зазначимо, що у лекційному курсі 1921 р. М. Яворський уживає дещо іншу періодизацію, зокрема поділяє історію «класової боротьби» на українських землях на такі періоди: 1) феодалізм; 2) кріпацько-торговий період; 3) буржуазний період великої революції, котрий розпадається на дві епохи: а) доба

народницького соціалізму та терору (1860–90-ті роки); б) доба пролетарської організації (початок ХХ ст.)³⁰. Подібну періодизацію, хоч і з невеликими уточненнями, він використовує і в інших працях. Зокрема, автор подає у своїх посібниках «Історія України в стислому нарисі» та «Коротка історія України» (остання праця перевидавалася протягом 1920-х років 7 разів!) таку періодизацію: «1) феодальне суспільство з натуральним господарством; 2) дворянсько-крепацьке суспільство з грошовим хазяйством; 3) буржуазне капіталістично-промислове суспільство; 4) період соціалістичної революції»³¹.

Вірогідно, М. Яворський на сторінках «Нарису історії України» включав феодалізм як окремий господарський уклад до періоду натурального господарства, позаяк приділив чимало уваги саме історії первісного суспільства. Відтак потреба одноцільного господарсько-економічного маркування минувшини змусила його репрезентувати як первісне, так і феодальне суспільство у вигляді єдиної стадії чи спільного періоду «натурального господарства». Тим більше, що історик-марксист прагнув до одноманітного соціально-економічного представлення національної історії, порівняно з тим же М. Покровським, який у своїх працях відвів поважне місце культурному, політичному та соціальному життю Росії.

У широкому сенсі періодизація М. Яворського була своєрідним трафаретом, який історик прагнув покласти чи накинути на звичну періодизацію українського минулого для того, щоб представити його в єдиному матеріалістично-економічному світлі. Д. Багалій відзначив «догматичний характер його (М. Яворського. – Авт.) викладу», зокрема зауважив, що цей підхід походив із устремлінь автора «дати таку схему й зміст українській історії, які б найбільш відповідали вимогам марксистської соціології й загальним етапам розвитку вселюдської культури»³². Власне, на догматичний спосіб конструювання студій М. Яворського звертають увагу й інші рецензенти, зокрема у відгуку на його хрестоматію «Україна в епоху капіталізму»³³.

На думку Б. Крупницького, «спроба М. Яворського дати марксистську концепцію історії України, послуговуючися соціо-

логічною метою, аж надто віддає штучністю конструкції»³⁴. Не випадково у тексті як першої, так і другої частини «Нарису історії України» М. Яворського повсякчас споглядаємо матеріалістичне акцентування й економічно-господарське трактування різноманітних духовних, культурних, соціальних явищ, подій та процесів у вигляді апріорних і категоричних постулатів.

Скажімо, в означеному контексті М. Яворський репрезентує духовну культуру давніх слов'ян. *«Познайомившись з характером виробництва східних слов'ян та з їхньою громадською організацією, легко з'ясувати собі зміст і форму їхнього світогляду, ц. т. їхні вірування й культ»*, – підкреслює вчений³⁵. В іншому місці він тримається думки, що «економічна сила» та військові функції спричинилися до становлення й розвою князівської влади³⁶. У відповідному дусі автор подає і знакові процеси й явища української історії. Приміром, прийняття християнства історик розглядає як вираз, передусім, економічної та політичної залежності київської влади від «царгородського ринку»³⁷.

Схоже, що й сам М. Яворський у низці випадків виявляв суперечності, що поставали між його марксистською концептуалізацією та конкретними фактографічними відомостями. Наприклад, описуючи натуральне господарство давньої Русі на тлі досить розвинутої міжнародної торгівлі він мимоволі мусив пояснити цю кричущу суперечність у світлі марксистської теорії, котра кидалася в очі будь-якому пильному читачеві. *«В них (східних слов'ян. – Авт.) не було ні своїх купців, ні грошевого господарства: вони не торгували своїм крамом на чужих, хоча-б навіть візантійських базарах, – все це робили чужоземні гості-купці – араби, євреї, хозари, греки та варяги. Ці чужоземні гості чинили у нас приблизно те, що на початку нових віків чинили в Америці іспанці, португальці та голандці»*, – зазначає історик³⁸.

Д. Багалій слушно зауважив, що у репрезентації української минувшини М. Яворського відсутня виразна демаркація між гіпотетичним, імовірним та певним, себто не є зрозумілим, «на яких джерелах автор буде свої висновки, які старі думки та теорії він руйнує й на їх місці ставить свої власні»³⁹.

Більше того, М. Яворський посідав однозначне негативно-скептичне становище щодо наукових праць своїх попередників і майже не згадував їх погляди та концепції, хоч щедро послуговувався текстами багатьох істориків для побудови власного викладу. Заразом він не міг повністю відкинути здобутки науковців дореволюційної доби, позаяк прагнув сполучити у своїх писаннях марксистський та національний дискурси.

Д. Дорошенко, котрому довелося послухати виступ М. Яворського на «Тижні російських істориків» (7–14 липня 1928 р.) у Берліні, організованому Німецьким товариством із вивчення Східної Європи, відзначав, що, за його візією, українська історична наука «до революції взагалі не існувала»⁴⁰. У газетній замітці, присвяченій цьому форуму, Д. Дорошенко саркастично зауважив, що обидва українські доповідачі (В. Юринець та М. Яворський) прагнули представити «перед німецькою публікою Україну як край дуже молодий, в якому культура і культурна робота розпочалася дуже недавно», власне, від часів більшовицької влади та появи партійної освіти⁴¹. Ці спостереження досить точно відображають тодішні дослідницькі настанови історика-марксиста.

Зауважимо, що М. Яворський негативно поставився до про-російської назви цього заходу. Зокрема, він навіть висловив обурення, що закордонна виставка наукового доробку за 10 років Радянської влади була організована у «*межах самої руської історії, заповнюючи їх (відділи виставки. – Авт.) доробком самої руської історичної науки*, тоді як для неруських історичних дослідів, прим., для українського та для білоруського, приділено було один невеличкий відділ під загальною та ще й під такою помилковою назвою, як “Історія національних меншостей старої царської імперії”»⁴². Крім того, вчений брав участь у Шостому міжнародному історичному конгресі, котрий відбувся в Осло (Норвегія) у серпні 1928 р.⁴³

Загалом М. Яворський прагнув формалізувати і представити майже всю українську минувшину у вигляді неспинного розвою «класової боротьби» та «революційних рухів». Причому історик уважав, що певні стадії («однакові ступені соціально-економічного розвитку») дають вагомі підстави для виявлення схожості

революційних змагань в Україні, порівняно з революційним рухом усього людства⁴⁴.

Втім, попри констатацію такої подібності, М. Яворський тримався думки, що «елементи певної своєрідности, цебто національности» простежуються у революційному русі на українських теренах. Більше того, він навіть наголошує на «величезній історичній помилці» ототожнювати чи уподібнювати революційний рух в Україні та Росії⁴⁵. Видається, що саме з такої настанови походить амбівалентність його концептуалізації, в якій автор прагне послідовно і суцільно провести ідею «класової боротьби» та революційних змагань крізь всі епохи української минувшини і, заразом, будь-що-будь зберегти її національну самобутність.

Отож класовий дискурс відіграє в історичному письмі М. Яворського провідну роль, хоч і постійно корелюється його національними устремліннями. Скажімо, він згадує про «класовий антагонізм» на південно-руських землях XI–XIII вв.⁴⁶ Водночас М. Яворський часом запозичує відповідні означення подій у працях інших істориків, але трактує їх у класовому сенсі. Наприклад, він подає відому тезу М. Грушевського (звісно без зазначення її походження та вказівки на те, що автор інакше трактує цю подію) про повстання 1068 р. у Києві. Ця подія призвела до втечі київського князя Ізяслава Ярославича і була, на думку М. Грушевського, першою описаною в наших джерелах «українською революцією»⁴⁷. Натомість М. Яворський наголошує, що *«Київська революція 1068 р. була першим збройним виступом цієї буржуазії (торгівельної аристократії. – Авт.) за вічевий порядок в городі»*⁴⁸. У іншій студії він називає бунт 1068 р. першою спробою «буржуазної» революції, хоч і бере у лапки своє означення⁴⁹.

У такому ж дусі М. Яворський висвітлює і потрактовує цілу низку подій та явищ, які виглядають доволі штучно в авторському представленні. Відтак бродників він розглядає як утікачів від боярської сваволі⁵⁰ і навіть обстоює думку про «загальну революцію бродників» супроти князів, бояр і монастирів⁵¹. *«Цей широкий на всю Україну народній революційний рух проти пануючої класи, названий рухом татарських людей,*

“татарщиною”, ц. т. бунтом “людей, що сидять за татарами” був початком кривавої, жорстокої громадянської війни громад з боярами, що зчинилася після відходу татар», – підкреслює історик⁵².

Значимо, що М. Яворський (мабуть, наслідуючи С. Томашівського!) розглядав Галич як суто український центр в історії східного слов'янства⁵³. Крім того, він обстоює тезу про розквітлий феодалізм «галицької доби»⁵⁴. Наведені тлумачення й оцінки викликали неабияке обурення М. Слабченка, який також позиціонував себе як історик-марксист, але інакше сприймав провідні концепти марксизму. «Візьміть тільки фантазії Яворського про бродників, берладників, татарських людей. А благоглупства його про галицьке королівство, котрого М. І. (Матвій Іванович. – Авт.) абсолютно не зрозумів. А всі виверти з “Руською Правдою”, котрої Яворський не знає й не вміє інтерпретувати», – підкреслює М. Слабченко у листі до Д. Багалія від 9 березня 1924 р.⁵⁵

Зрештою, М. Яворський висловлює думку, що татарська навала спричинила не тільки руйнацію «державного життя України», а мала «деякі й добрі наслідки, що в помонгольську добу виявилися в новому розвиткові продукційних сил матеріальної культури. Правда, спершу знищеним містам тяжко було піднятися з занепаду, особливо на східній Україні; але рани швидко загоїлися, і виробництво пішло вперед жвавіше ще, ніж до татарського лихоліття»⁵⁶. Причому татарське завоювання Русі автор пов'язує з наступом «азійських чи тюркських купців» на Старий Світ. «Це був один із тих трьох велетенських паралельних наступів на Європу азійського купця, що почав свій похід на захід спершу з Арабії через північну Африку до Іспанії, згодом через Малу Азію та Балкани й одночасно через каспійсько-чорноморські степи. Араби, Турки й Татари – три репрезентанти цього наступу, що проти нього так гарячково готував європейський купець укупі з церквою хрестоносні походи ніби-то в обороні Єрусалиму перед “невірними”, а властиво для захисту своїх інтересів у Малій і Південній Азії перед настирливими магометанами», – стверджує історик⁵⁷.

У певному сенсі такі розумування щодо спільних тенденцій європейської та світової історії нав'язують порівняння з теорією

«єдиного процесу» М. Слабченка. Втім, одеський дослідник ніколи не заходив настільки далеко в одноманітному, точніше «класовому» представленні української та світової минувшини, як це робив М. Яворський.

Таким чином, зрушення у матеріально-господарській царині давньої Русі М. Яворський пов'язує з «феодальною революцією 1240 років», яка «вимела до решти всі пережитки дружинного грабіжництва, що ще держалися, здебільшого, в Наддніпров'ї серед тамошніх феодалів, і дала очищений ґрунт для дальшого зросту продукційних сил»⁵⁸. Він зауважує, що татари розбухали «справжню революційну стихію» у середині XIII ст.⁵⁹ і навіть характеризує «татарщину» як «велетенську народню революцію, що об'єктивно виросла в контр-революцію, бо на Подніпров'ї повернула колею історії назад» й утворила «громадський лад, почасти подібний до муніципального феодалізму, лад, що мав за основу дрібні автономні громади з окремими містами в центрі, з виборним міським патриціатом на чолі»⁶⁰. У іншій праці автор навіть обстоює думку про «татарську революцію», що полишила глибокий слід у культурі та господарстві⁶¹.

Втім, М. Яворський відзначає, що за часів Галицько-Волинської держави, феодалізм сягнув «найпишнішого розквіту», завдяки торгівельним зносінам із Заходом⁶². Подібну оцінку споглядаємо і стосовно Великого князівства Литовського, позаяк він стверджує, що «наприкінці XIII ст. Литва вже являє собою суспільство з готовими майже феодальними порядками»⁶³. Чергова теза історика про «литовський феодалізм» як «найвищу форму феодальних порядків» на українських землях лише підкреслює лейтмотив авторського прочитання національної минувшини⁶⁴.

Такою, приміром, є ідея М. Яворського про «закінчені вже форми феодального суспільства» за часів Литовської держави⁶⁵. Врешті, історик уважає, що «феодалізм Литовської доби був найвищим розцвітом суспільного укладу в рямцях натурального господарства. Але розцвіт цей разом з тим засуджував його на розклад, на смерть»⁶⁶. Однак, за його викладом, навіть сліпо наслідуючи канони марксистської концептуалізації, складно зрозуміти як відбувався перехід від однієї стадії суспільного

розвитку до іншої, себто від натурального до товарно-грошового господарства.

Пояснення й тлумачення, котрі представлені як у «Нарисах історії України», так і в інших працях М. Яворського виглядають у край схематично та плутано. Скажімо, він обстоює думку, що у межах натурального господарства литовської доби спостерігаємо «ширше вживання грошей, яко засобу виплати та платіжу, й розвиток унутрішньої торгівлі»⁶⁷. Відтак історик наголошує, що ці процеси поступово вели до запровадження «грошового господарства» та «грошового фетишизму»⁶⁸. Проте він так і не висвітлює конкретні шляхи чи моделі розкладу натурального господарства й зародження нового укладу на теренах Великого князівства Литовського. Д. Багалій слушно відзначив, що викладу М. Яворського конче бракує доказовості⁶⁹.

Видається, що М. Яворський відчував умовність й абстрактність запропонованих аргументів, оскільки присвятив спеціальний текстовий фрагмент, у якому пояснював чому товарно-грошовий обіг у попередні епохи, наприклад Київської Русі, не можна розглядати як ознаки, власне, грошового господарства. На його думку, «загально визнаним звичайним символом вимінної вартости вони (замінники грошей. – Авт.) не були, але не були ним у нас навіть і срібні та золоті гривні українські, а ні ті, що привозили до нас, арабські, грецькі чи німецькі гроші, що їх дехто вважає за ознаку грошового господарства в нас на Україні вже в київську добу. Бо таки справді: вони не виступали при тодішньому обміні, яко гроші, яко символи втіленої в них абсолютної вартости, незалежної від їхньої вартости споживчої; вони не мали характеру фетиша...»⁷⁰.

Вочевидь, наведе розумування М. Яворського виказує очевидну безпорадність його аргументації, позаяк вона спирається не стільки на опрацьований соціально-економічний зріз минувшини, зокрема фактографічний матеріал, скільки на загальні розумування у дусі відомих постулатів марксистської теорії. Власне, тезу про еволюцію «торгівельного капіталу» як руйнівної сили переходу щодо різних періодів української минувшини повсякчас споглядаємо в авторському викладі⁷¹. Не випадково різні історичні епохи досить складно вирізнити у його

текстах, оскільки їхнє представлення тяжіє до позірної нівеляції й одноманітності.

Приміром, Д. Багалій відзначав, що *«коли ми заглянемо в характеристики другого періоду – торговельно-кріпацького – побачимо там такі характерні риси, які помічаємо й у першому періоді: приватну земельну власність і торгівлю, з другого боку – з початку Литовського періоду ми не бачимо різкого поділу суспільства. Щодо характеристики першого періоду, то вона не зовсім відповідає фактам: продукція князівського й почасті боярського господарства не задовольняла лише їх власних потреб, а в великій мірі йшла на продаж, скажемо, в Візантію, куди постійно перші київські князі, підвладні їм князі й бояре одвозили господарську продукцію: мед, віск, хутра, а також і іншу продукцію, не виключаючи мабуть і збіжжя»*⁷².

Такі зауваги суттєво підірвали концептуальну пропозицію М. Яворського, позаяк демонстрували очевидні суперечності його конструкції минувшини навіть у світлі марксистської теорії. Проте автор *«Нарису історії України»* не дуже зважав на закиди Д. Багалія, хоч і звинуватив свого опонента у *«прадідівському фетишизмі»*, себто в обстоюванні старих поглядів, які метафорично назвав *«бабусиною спідницею»*⁷³. Натомість М. Яворський не спростував практично жодної з критичних зауваг і обмежився схоластичними й абстрактними розумуванням та тему марксистської методології історії. Д. Багалій уповні справедливо нарік його відповідь – *«про усе і ще про дещо»*⁷⁴.

Схоже, що єдина заувага, котру почасті сприйняв М. Яворський, це закиди рецензентів щодо браку посилань на праці інших істориків. Відтак у другій частині *«Нарису історії України»* помітно зростає кількість згадок щодо поглядів та думок низки істориків (Д. Багалій, М. Грушевський, В. Липинський, М. Слабченко та ін.). Втім, автор уникає навіть побіжного висвітлення їхніх візій з тих чи інших проблем української історії, позаяк останні категорично означувалися як *«буржуазні»* й архаїчні.

Отож як перша, так і друга частина зазначеної праці конструювалася в одноцільному дусі. М. Яворський нав'язував апри-

орну, жорстку та формалістичну концептуалізацію, котру щедро приправляв відповідною семантикою пореволюційної доби щодо різних періодів української історії – диктатура (шляхетська, гетьманська, військово-станова, старшинська, дворянська та ін.), громадянські війни, революції, революційні рухи, класова боротьба і т. п. Причому такими визначеннями маркувалися не тільки військово-політична та економічна площини минувшини, а й культурно-релігійне буття. Наприклад, унійні змагання розглядалися автором як «класова боротьба», що велася у «релігійній формі»⁷⁵.

Зрештою, роль своєрідних соціокультурних «перемікачів», які освячують та легітимізують перехід від однієї стадії минувшини до іншої, у візії М. Яворського, як і у більшості марксистських конструкцій минувшини, відіграють – революції. Більше того, він наголошує, що «р е в о л ю ц і я н е м и н у ч а (розбив. М. Яворського. – *Авт.*), коли суспільство переходить від давнього громадського укладу до нового»⁷⁶.

Недаремно перехід від натурального господарства до грошового, а саме до «кріпацько-торгівельного періоду», репрезентується у вигляді «економічної революції XVI ст.». На думку автора, ця революція «на Україні вела не тільки до спрощення та зрівняння станових прав і привілеїв серед пануючої класи феодалів, зводячи їх усіх до одного знаменника – шляхетного народу – вона (революція. – *Авт.*), з другого боку, знівелювала сільське населення в одну масу покріпачених на фільваркові хлопів, ліквідуючи дотеперішні його категорії тягла та підданства й переводячи їх у одну»⁷⁷.

Таким чином, «революція XVI ст.» спричинилася до витворення «однобічного грошового господарства» у шляхетському фільварку⁷⁸ і, заразом, політичної системи «станового абсолютизму»⁷⁹, котра сформувала «шляхетську диктатуру». У іншій праці М. Яворський зазначає, що «осною цих своєрідних класових відносин на Україні, як і в Польщі взагалі, була абсолютна диктатура формально шляхетського стану, на ділі однак великопанської олігархії. Диктатура ця склалася протягом XVI століття, як результат гегемонії шляхетського, або радше великопанського маєтку над усім економічним життям кра-

їни»⁸⁰. Більше того, він розглядає навіть культурні та церковні впливи XVI – початку XVII ст. у відповідному матеріалістичному дусі.

Скажімо, католицизм у такому світлі постає як вислід *«напливу західньої, романської культури, що йшла на Україну разом з розвитком грошового господарства і витискувала східньо-візантійську культуру з її натуральним господарством та феодалним укладом. Тісні торговельні зв'язки з Заходом давали широку дорогу тому походові, примушували українську шляхту засвоювати собі західню культуру, щоб зрівнятися знанням, звичаями та чемністю із польськими панами»*⁸¹.

У такій системі координат козацтво мало стати «революційною силою нової економічної та соціальної групи», котру породили економічні і політичні суперечності «шляхетської диктатури»⁸². Причому розмаїття конфесійних, етнонаціональних, станових мотивів М. Яворський зазвичай ховає під суцільною класовою редукацією багатоманітного світу історії, котру подає у вигляді примітивної боротьби різних соціально-економічних орієнтацій. «Релігійна та расова боротьба XVII ст. та XVIII ст., що де-хто вважає її за боротьбу націй однієї проти одної, за боротьбу за автономію придушеної нації, й розвивалася під цим кличем, і увесь її зміст корінь свій має перш за все в соціальній та економічній боротьбі ріжних класів однієї й тієї самої нації, – оскільки можна було тоді говорити про націю, – ріжних груп одного та того самого суспільства, які в своїх змаганнях прикривалися показними, що вражали в ті часи людність, ріжними гаслами», – підкреслює автор⁸³.

«Козацьку революцію» М. Яворський називає «дворянською революцією»⁸⁴. Відтак її призначення історик убачає у тому, щоб звільнити «місце для майбутнього дворянсько-поміщицького хазяйства»⁸⁵. Цю революцію він репрезентує у вигляді трьох послідовних етапів: а) перший етап до Зборівської угоди (серпень 1649 р.); другий – до Переяславського договору 1654 р.; третій – до Полтавської битви 1709 р., котра увінчалася крахом Гетьманщини та кінцем І. Мазепи⁸⁶. На його думку, Гетьманщина вже за часів Хмельниччини доволі швидко набула *«форми диктатури гетьманської влади, що її визнали за потрібну*

міщане з духовенством, визнала й залишена при козаках шляхта, якої в козацькому війську тоді налічувалося до 7.000 чоловіка»⁸⁷.

Видається, що М. Яворський розглядав «дворянську революцію» як типовий спосіб переходу від феодального до дворянсько-кріпосницького ладу⁸⁸. Зокрема, він обстоював думку, що «дворянська революція» у Російській державі завершилася на початку XVII ст.⁸⁹ Та в іншій студії історик дещо скорегував свої погляди, зокрема відзначав, що *«процес довершування дворянської революції на Україні – це синтеза еволюції своєрідного й московського торговельного капіталу на Україні, це синтеза що виросла з потреби притягти його до економічної відбудови знищеної України»*⁹⁰.

Зрештою, у серпні–вересні 1929 р., коли набирала дедалі більших обертів офіційна кампанія з розвінчання його концепції історії України, М. Яворський переглянув і визнав помилковою свою тезу про «дворянську революцію», котру відтоді вважав «революцією торговельного капіталу»⁹¹.

Зауважимо, що розгортання «козацької революції» подається вченим у відповідному «класовому освітленні». Перший етап революції характеризувався спільною боротьбою козацтва та селянства супроти магнатів і шляхти. Натомість другий етап був часом «роз'єднання бунтарів-союзників проти шляхецької диктатури», що призвів до стану суспільного дуалізму «козацького і магнатського режиму з перевагою першого»⁹².

Своєрідним підсумком цього етапу, за візією М. Яворського, став українсько-російський договір 1654 р. *«Це була умова реєстрового козацтва з московським дворянством для оборони дворянської революції на Україні від наступу селянських мас та від реакції з боку феодальних магнатів»*, – відзначає історик⁹³. Проте в інших працях автор називає переяславські статті 1654 р. «конституцією Гетьманщини»⁹⁴, котра забезпечила «автономну самодійність» міській «буржуазії», хоч і доволі ілюзорну⁹⁵.

Втім, М. Яворський розглядає Хмельниччину не тільки як «велетенську громадянську війну», а й уподібнює її до реформацийних рухів XV–XVI ст., що «під релігійним прапором перевернули весь економічний і політичний порядок середньо-

вічного феодалізму»⁹⁶. Більше того, він віднаходить потужні паростки нового, буржуазного господарського укладу на українських землях. Приміром, він тримається думки, що «на Запоріжжі на цій общині почало складатися зразково-буржуазне на ті часи, дрібне торговельно-промислове підприємство, а згодом, з розвитком Запоріжжя, біля її нутра на периферії почали з'являтися ще й індивідуальні, організовані на запоріжських та королівських землях хуторно-промислові господарства козацької знати, господарства, вільні од широких експортних тенденцій шляхетського підприємства, зате тісно зв'язані в першу чергу з дрібним місцевим ринком»⁹⁷.

У відповідному сенсі М. Яворський представляє й Гетьманщину, зокрема наголошує, що це – була «переходового характеру організація громадянства на принципі військово-станової диктатури, організація, що в ній крім компутового козацтва, ніхто більш не має повних громадянських прав»⁹⁸. Призначення Гетьманщини він убачає в оформленні нових класових відносин, зокрема у поступовому запровадженні «нової панщини»⁹⁹.

Варто відзначити, що М. Яворський вирізняв і досить своєрідно трактував та висвітлював низку подій і явищ з обсягу української історії XVII ст. Зокрема, рух збіднілих вихідців із різних соціальних прошарків, відомий як рух дейнеків 1658–1665 рр., історик репрезентує як «Дейнецьку революцію», у процесі якої навіть робилися спроби заснувати «козацьку комуну»¹⁰⁰. Це розумування досить цікаво порівняти з думкою «мрійника» М. Слабченка, котрий більш помірковано й розважливо розглядав означений рух, зокрема вважав, що у середовищі дейнеків були лише окремі прибічники ідеалів «християнського комунізму» (Єпіфаній Славинецький)¹⁰¹.

Окрім того, М. Яворський уважав, що саме в українському культурному середовищі XVII ст. зародилася ідея слов'янофільства чи панславізму, точніше українського панславізму! Причому як фундаторів панславізму він розглядав Захарію Копистенського та Лазаря Барановича¹⁰².

Та повернемося до магістральних сюжетів наративу М. Яворського. Останній етап козацької революції, за його візією, добігає кінця з епохою І. Мазепи, після якої розгортається

процес інтенсивного покріпачення колишнього союзника – селянства. Власне, XVIII ст. в авторській концептуалізації – це доба тріумфу «торгівельного капіталу», котра спричинилася до витворення завершеної «дворянсько-крепацької системи»¹⁰³ чи «дворянсько-крепацької суспільності»¹⁰⁴.

Проте оповідаючи про XVII–XVIII ст. М. Яворський вводить низку елементів, які мають продемонструвати національний рефрен у представленні української історії. Скажімо, він згадує про самостійницькі заміри гетьмана П. Дорошенка, котрі пізніше намагався реалізувати І. Мазепа. Більше того, він вважає речниками «дворянської самостійності» поета В. Капніста, невідомого автора «Истории русов», поміщика-масона В. Лукашевича та низку інших відомих історичних діячів кінця XVIII – початку XIX ст.¹⁰⁵

Заразом М. Яворський подає досить специфічну характеристику «Истории русов», котру розглядає як першу синтезу «українського історичного процесу за доби, коли в умовах народження капіталізму ставала реальна проблема відбудування української самостійності»¹⁰⁶. На його думку, «проблема синтези цієї роботи – це проблема реставрації старої гетьманщини, реставрації старого станового козацького устрою, це проблема, яка виховувалась на рефлексях незліквідованих ще цілком феодальних основ нашого тогочасного громадського ладу»¹⁰⁷. Втім, у іншій праці історик помітно зміщує акценти у свої оцінці «Истории русов», зокрема вважає, що її автор захищав «в ім'я ембріонального національного капіталу і де ю націо на л ь н о ї д е р ж а в н о с т и (розбив М. Яворського. – Авт.)»¹⁰⁸.

Відзначимо, що М. Яворський називає українських автономістів кінця XVIII – початку XIX ст. представниками «дворянської опозиції». Зокрема, він зараховує до їхнього кола навіть малоросійського військового губернатора М. Репніна-Волконського¹⁰⁹, котрого репрезентує як автономіста й козакофіла¹¹⁰, а Г. Сковороду навіть вважає «справжнім революціонером свого часу»¹¹¹. Причому автор розглядає мандрівного філософа як особистість, яка опинилася на роздоріжжі між кількома історичними епохами¹¹².

Таким чином, із моменту представлення «дворянської опозиції» чи прибічників української самостійності / автономії наратив М. Яворського дедалі більше суперечить тодішнім російськоцентричним більшовицько-марксистським схемам. Тим паче, що історик тримався думки про більш складні шляхи революційного руху на українських теренах, аніж на російських обширах. Ба більше, він уважав, що *«якраз українська своєрідність, з її національною проблемою на ґрунті народженого капіталістичного способу виробництва, ускладняла ці шляхи, якраз вона ще й загострила своїм радикалізмом класову боротьбу на Україні, повівши її стежками далеко не такими, як у Росії, та ще й різними проміж собою, різними програмою на завтра й тактикою на сьогодні»*¹¹³.

Зауважимо, що двотомні «Нариси з історії революційної боротьби на Україні» (Харків, 1927–1928), вигідно вирізняються з-поміж інших праць М. Яворського розлогою джерельною базою, насиченістю фактографічним матеріалом і навіть проробкою низки сюжетів. Водночас у цій студії найвиразніше проступає авторська настанова на представлення самотності української минувшини, хоч і у суцільних класових контекстах.

Видається, що саме на ґрунті акцентування національної своєрідності, української специфіки революційного руху ХІХ – початку ХХ ст. постала концептуальна пропозиція М. Яворського, котра поступово наближалася до обстоювання думки про його самотність і навіть самодостатність! Такий підхід мусив спричинити конфронтацію з російськоцентричними схемами репрезентації минувшини, що, кінець-кінцем, вилилося у конфлікт із московською школою М. Покровського.

Передусім, М. Яворський уважав, що українська «дворянська опозиція», на відміну від російської, котра залишалася за змістом поміщицькою, мала іншу культурну та соціальну природу – буржуазну. На його думку, ця опозиція *«вихована на західних культурних течіях та серед перших зразків капіталістичного виробництва, ставила проблему ліквідації взагалі тієї системи вкупі з її основою»*¹¹⁴, себто була більш радикальною, ніж російська. Відтак він обстоює думку, що декабризм *«виписав дворянською рукою на своєму прапорі гасло буржуазної революції»*¹¹⁵.

Зауважимо, що навіть пожвавлення українського культурного життя на зламі століть подається М. Яворським як «ліва опозиційна» і, заразом, «справжня, буржуазна» течія, що «найшла подекуди й свій вираз на Україні вже в кінці XVIII ст. під невинною на око формою в літературній творчості Котляревського. Енеїда Котляревського, філософія Сковороди, як і все літературне відродження українське того часу, – це був перший визов феодалізові з боку тієї опозиції, що виховувалася по західних манерах, хоч і за пазухою дворянсько-поміщицького лібералізму того часу»¹¹⁶. Заразом історик стверджує, що саме у Малоросії-Україні виникла «найбільш революційна течія» у декабристському русі на всьому просторі імперії Романових. Цю течію він ототожнює з «Товариством Об'єднаних Слов'ян»¹¹⁷.

Більше того, М. Яворський навіть уважає, що 3/4 учасників декабристського руху в Україні були суто «українськими елементами»¹¹⁸. Водночас автор відзначає значні впливи козакофільства, котрі побутували у середовищі як українських, так і російських інтелектуалів¹¹⁹. На його думку, саме «буржуазна опозиція», прикрашена «козацьким романтизмом», й «лягла в основу декабризму на Україні з усіма буржуазними і дрібнобуржуазними його течіями, та вже з початком 1820-х років переходила на шлях досить широкої революційної пропаганди»¹²⁰.

Так народилися відома теза М. Яворського про «український декабризм», точніше, про «декабризм», «викоханий українською дійсністю»¹²¹. Ця ідея спричинила гостру полеміку з російським істориком М. Нечкіною на Першій всесоюзній конференції істориків-марксистів (28 грудня 1928 р. – 4 січня 1929 р.), а згодом розглядалася як один із найбільших «націоналістичних» ухилів історика під час офіційної кампанії з «викриття Яворщини»¹²².

Відзначимо, що візія М. Яворського щодо «українського декабризму» суттєво відрізнялася від поглядів М. Слабченка, котрий розглядав цей рух як відлучання відповідних європейських настроїв у середовищі інтелігенції¹²³. Натомість М. Яворський стверджував, що «українські декабристи» навіть започаткували розвиток «утопічної громадської думки»¹²⁴.

У такому світлі Кирило-Мефодіївське товариство репрезентувалося істориком як один із *«варіантних етапів розвитку тієї революційної ідеї, що під різними виявленнями розвивалася від українського декабризму до остаточного її оформлення в народницькому соціалізмові»*¹²⁵. В іншій праці М. Яворський зауважує, що *«уже “Молода Україна” 1840-х років, хоч об’єктивно й здійснювала буржуазну програму народження української нації, все таки у своїх міркуваннях куди далі йшла поза проблему однієї національної культури, ба й самої нації, стаючи виразно на шлях соціальної проблеми клясової боротьби експлуатованих мас, що в їх одних вона бачила елементи своєї нації»*¹²⁶. Відтак він навіть обстоює тезу, що революційний рух в Україні відображав іншу класову конфігурацію суспільства, порівняно з російським соціумом.

На думку М. Яворського, кирило-мефодіївці репрезентували інтереси й устремління *«молодого національного українського дрібного капіталу та молоді української буржуазії, що радикальними своїми гаслами прикривала соціальне своє визволення і від кайдан руського, і власного українського феодалізму, але пробувала виложити програму свого національного самовизначення на плечах і руками представників дрібної української буржуазії, цеб-то інтелігенції»*¹²⁷. Причому автор протиставляє революційну ідеологію братчиків закостенілій доктрині офіційного слов’янофільства, в якому майже повністю потонула *«руська буржуазна знать» дореформеної доби*¹²⁸.

Приміром, він називає Т. Шевченка *«геніяльним співцем революції»*¹²⁹, а нонконформістський гурток мочемордів розглядає як зібрання вільнодумців-республіканців¹³⁰.

Отож М. Яворський фактично вибудовує осібну схему українського революційного руху, який не тільки був відмінний від російського, а мав власні культурні й ідеологічні віхи та спирався на інші класові, точніше соціокультурні передумови. Скажімо історик відзначає, що *«федеративно-громадську ідею самовизначення українського села («татарських людей». – Авт.) ми зустрічаємо вже в XIII ст. і на цілому протязі української історії вона проходить червоною ниткою в боротьбі селянства, як спроба підпорядкування державних установ місцевим інтере-*

сам спільности – громади»¹³¹. Зокрема, він вважає, що у працях М. Костомарова ця ідея «шукала історично-наукового мотивування» супроти російського державного централізму, а здобула своє оформлення в анархічно-федералістській теорії «громадівського соціалізму» М. Драгоманова¹³².

Втім, М. Яворський акцентує увагу не тільки на своєрідних ідеалах революційного руху в Україні, а й прагне продемонструвати його відміну соціальну підоснову, порівняно з Росією. Зокрема, він відзначає, що на українських землях ці ідеї плекалися на «базі інтересів дрібнобуржуазного підприємця»¹³³. У іншому місці історик зауважує, що «національна буржуазія» пореформеної доби – це «дрібний промисловець, торговець, сільський промислово-хліборобський підприємець та його речник, інтелігент, сам здебільша виходець з цього дрібного крайового підприємця. Вже у 840 (1840-х. – Авт.) роках вона, ця дрібна буржуазія, із своїм речником, інтелігентом, взяла на себе з рук українського феодального панства роль носія української національності, тоді як феодальне українське панство, втягуючи себе в загальну систему російської економіки, поволі відмовлялося від своїх феодально-автономних традицій»¹³⁴.

Таким чином, «дрібна буржуазія», за візією М. Яворського, не тільки перебрала на себе роль колишньої «дворянської опозиції» чи «дворянських самостійників», а й фактично стала загальнонаціональним репрезентантом українського суспільства на зламі дореформеної / пореформеної доби. На його думку, «народницький бо рух на Україні був взагалі, й то, безперечно, тісно зв'язаний із українським носієм буржуазних тенденцій американського типу, з українським селянином»¹³⁵.

Ця теза вживається М. Яворським для того, щоб представити народництво на українських обширах як проміжну ланку у переході до робітничого руху та марксизму. «Народницький соціалізм оформив собою оцю приховану в йому тенденцію селянської маси до буржуазної революції з низу, підмалювавши буржуазний індивідуалізм цієї тенденції, привабливими фарбами колективизму з гаслом “трудового начала”...», – підкреслює історик¹³⁶. До того ж, він тримається думки про «живий зв'язок із дореформовою ідеологією “космополітизму”, що виховався

згодом в закінчену теорію драгоманівського соціалізму народницького»¹³⁷.

Заразом М. Яворський вважає, що М. Драгоманов усе-таки марксистом не став, оскільки не визнавав революційного способу переходу до соціалізму¹³⁸. Натомість почесне місце першого марксиста на українських теренах історик відводить М. Зіберу, котрому навіть присвятив другий том «Нарисів з історії революційної боротьби на Україні»¹³⁹. Більше того, він обстоює думку про «епохальне значення» студії М. Зібера з політичної економії¹⁴⁰.

Зрештою, М. Яворський послугується ідеєю про традиційність «драгоманівського соціалізму» в українському революційному русі, щоб продемонструвати самобутні шляхи його розвитку. На його думку, *«організація на Україні революційних народницьких гуртків, що розвивалися подекуди незалежно від російських та не завжди під впливом тих самих ідеологічних напрямків, почалася вже в кінці 1860 років, як спроба оновлення молоддю дореформових революційних традицій в оновленому капіталізмом феодализмі»*¹⁴¹. Автор навіть зауважує, що «драгоманівщина» розірвала «зачароване народницьке коло»¹⁴².

Згодом «критики» М. Яворського схарактеризують його погляди щодо М. Драгоманова й М. Зібера як «буржуазну теорію самобутнього походження марксисту на Україні»¹⁴³.

Зазначимо, що М. Яворський постійно шукає можливі точки дотику українського революційного руху з польськими нелегальними організаціями, наприклад під час повстання на початку 1860-х років. Відтак його дослідницькі устремління досить часто зверненні на Захід, а не на Схід. Він навіть вважає, що *«українське народництво, незважаючи на його суцільність з російським, таким чином, мусило бути, воно й було подекуди національним і в політичному розумінні»*¹⁴⁴. В іншій праці вчений підкреслює, що *«національне питання на Україні стало, однак, близько взятися з соціалізмом. Уже Драгоманов не уявляв собі соціалістичного ладу без національної автономії для України»*¹⁴⁵.

Та розглядаючи перехід від народницького до робітничого руху й конституювання соціал-демократії на обширах імперії

Романових М. Яворський відзначає, що місце старої «дворянської опозиції» заступило *«самостійництво нове, буржуазне; воно хотіло зробити з України окрему господарську цілість, що мала б свої власних промисловців та банкірів»*¹⁴⁶. Причому він не тільки називає «нове самостійництво» націоналізмом, а й віднаходить йому нову соціальну підоснову – «дрібну буржуазію», котру автор зазвичай іменує «сільським глитаєм». Саме з «сільським глитаєм» історик пов'язує ті автономістські гасла, котрі побутували поміж політичного українства за часів революції 1905–1907 рр.¹⁴⁷

Загалом М. Яворський уважав, що в українському селі побутують два різні типи «глитая» – «феодального» за пруським сценарієм та «капіталістичного фермера» за американським взірцем. Власне, історик переінакшив та переніс на український ґрунт відому тезу В. Леніна про два шляхи розвитку капіталізму у Росії. Відтак «глитай» американського типу, за його візією, виступав як конкурент пролетаріату як у революції 1905–1907 рр., так і буржуазній революції 1917 р., хоч автор уживав звичне класове маркування, властиве марксистсько-більшовицькій концептуалізації. Звідси походить соціальне чи класове розрізнення революційних та контрреволюційних устремлінь Української Центральної Ради та Української Держави гетьмана П. Скоропадського, позаяк вони репрезентували відповідно «глитая американського типу» та «глитая пруського типу»¹⁴⁸. Він навіть уподібнював цю соціальну чи класову диференціацію до «дволикого Януса українського націоналізму»¹⁴⁹.

Зауважимо, що у примітці до однієї зі своїх статей, опублікованих у збірці «На історичному фронті» (1929), М. Яворський, очевидно, під зростаючим тиском офіційної кампанії з розвінчання його історичної концепції, визнав помилковою свою тезу про «двох глитаїв»¹⁵⁰. М. Волін під час офіційної кампанії з викриття «Яворщини» означив ці погляди як «теорію двокуркульства»¹⁵¹, а М. Рубач нагородив автора клеймом «апологета куркульської гегемонії» у пролетарській революції¹⁵².

Проте автономістські, згодом самостійницькі устремління українських політичних партій 1917 р. М. Яворський однозначно пов'язував із настроями дрібнобуржуазного «глитая»,

якого охопив «націоналістичний дурман»¹⁵³. Приміром, один із розділів «Короткої історії України» має назву «Національна революція!» Крім того, він пише про різні течії поміж більшовиків щодо прав націй, зокрема відзначає, що для «правої течії» на чолі з Е. Квірінгом «українське національне питання губилося ще в *старих традиціях російського національного ухилу*»¹⁵⁴. Більш докладно позицію Е. Квірінга у національному питанні історик висвітлив у розвідці «До історії КП(б)У»¹⁵⁵.

Звісно, оціночні коментарі вченого були витримані у відповідному «класовому» дусі й засуджували політичні вияви «націоналізму» з марксистських позицій. Утім, авторський виклад продукує суперечливі враження, позаяк «класове» представлення революційних подій досить складно співіснує з їхнім національним обрамленням.

Отож М. Яворський у представленні українського революційного руху ХІХ – початку ХХ ст. і навіть революції 1917–1921 рр. впритул наблизився до межі, за якою національна своєрідність могла у будь-який момент перетворитися у тезу про самостійність! С. Плохій відзначає дивовижну подібність між поглядами М. Грушевського у 1890-ті роки та М. Яворського у 1920-х роках, котрі спиралася на єдине народницьке підґрунтя українського історіописання та його боротьбу з російською державницькою історіографічною традицією¹⁵⁶.

На думку Б. Крупницького, «тенденція відділення, сепарації, була помітною у більшості советських істориків-українців, не тільки так званого “буржуазного” характеру, але й соціалістів та комуністів, не виключаючи й голови марксистсько-комуністичного розуміння історії, М. Яворського»¹⁵⁷. В іншій студії Б. Крупницький досить своєрідно прокоментував інтенції М. Яворського, котрі пов’язував зі спробою привити модифіковану формулу М. Драгоманова («космополітизм в ідеях і цілях, національність в ґрунті і формах культурної праці»), хоч і за умов Радянської України. «Це було перероблено на советський лад: комунізм в ідеях і цілях, національність в самих лише формах. Проф. Яворський, офіційний ідеолог українського комунізму, спробував було в своїй «Історії України» і інших працях наблизити цю тезу до драгоманівської, виставляючи націо-

нальність не тільки у формах, але й у ґрунті праці. Але саме за цей ґрунт (себто український ґрунт, з умов українського національного життя) він звернув на себе увагу московських советських шовіністів і пішов на Соловки»¹⁵⁸.

Концептуальні трансформації у текстах М. Яворського помітили й рецензенти. Наприклад, Т. Скубицький у рецензії, ймовірно інспірованої кимось зі школи М. Покровського, на один із посібників, зауважив, що «основні недоліки книги т. Яворського полягають у тому, що історія України розглядається як самобутній процес. Національне питання, виглядає у Яворського, як фактор домінуючий над класовою боротьбою, затьмарює її справжній сенс»¹⁵⁹. Відтак вердикт рецензента однозначний – це немарксистська праця!

Власне, спроби сполучити класовий та національний дискурси в історичному письмі М. Яворського наприкінці 1920-х років проступають доволі виразно. Скажімо, про це яскраво свідчить ілюстративний ряд, представлений у його популярному посібнику «Коротка історія України», в якому на сусідніх сторінках уміщені портрети В. Винниченка і В. Леніна, Й. Сталіна та М. Грушевського¹⁶⁰. На думку В. Маслійчука, схема М. Яворського пропонувала репрезентацію минувшини як «територіяльної історії» (всіх груп і спільнот, які проживали на території України), але з потужним національним наголосом¹⁶¹.

Вочевидь, така двоїста концептуалізація могла більш-менш успішно циркулювати за часів українізації, проте рано чи пізно мала спричинити конфлікт із російськоцентричними схемами, що, зрештою, і сталося на Першій Всесоюзній конференції істориків-марксистів на зламі 1928–1929 рр. За великим рахунком, в епіцентрі дискусії на цьому більшовицько-марксистському форумі опинилася проблема можливого співвідношення радянського гранд-нарративу та його республікансько-національних варіацій, принаймні у такому вигляді її сформулював М. Яворський. На його думку, «це питання чіткої марксистської схеми (розбив М. Яворського. – Авт.) та суцільного історичного процесу народів СРСР, як і схеми кожного з цих народів, зокрема, у відношенні до цієї загальної схеми. Треба сказати, що це питання не знайшло вирішення

свого на Конференції, зокрема в секції історії народів СРСР...»¹⁶².

Ба більше, М. Яворський уважав, що «перестаріла схема» історії Росії переноситься у нову марксистську концептуалізацію історії народів СРСР. «Очевидно, що проблема нової схеми колишньої “Історії Росії” в тісному стоїть зв’язку з проблемою національного питання (розбив М. Яворського. – Авт.) в оцій “Історії народів СРСР”. *Без правильного вирішення цього питання й мови бути не може про правильне розроблення вищезгаданого питання – питання соціальної схеми “Історії народів СРСР” і національної схеми кожного з цих народів*», – підкреслює історик¹⁶³.

Натомість М. Покровський розглядав проблему співвідношення загального /радянського та республіканських/ національних наративів як «виправлення марксизму на поталу націоналізму». Більше того, він одразу перевів зазначену полеміку у політичну площину, зокрема відзначав, що українські історики-марксистки є вихідцями з колишніх партій ідеологічно ворожих марксизму¹⁶⁴. Відтак наукова дискусія відразу набула гіркої політичного й ідеологічного присмаку.

Ще гостріше концептуальна пропозиція М. Яворського була розкритикована одним із найближчих учнів М. Покровського – Павлом Горіним¹⁶⁵, який фактично став речником тогочасної Московської марксистської школи. У рецензійні замітці, вміщеній у партійному офіціозі «Правда» на посібник М. Яворського, він звинуватив автора у тому, що той підмінює «класовий підхід» та розглядає зародження революційного руху в Україні, зокрема соціал-демократії, під кутом національного питання. Наразі П. Горін стверджував, що рецензована праця є «небільшовицькою роботою»¹⁶⁶.

М. Яворський у дошкульній та сповненій сарказму відповіді зауважив, що в працях М. Покровського історія України розглядається як «територіяльна частина руського історичного процесу»¹⁶⁷ та звинуватив російських істориків у псевдо-інтернаціоналізмі. Ця розвідка спричинила новий виток полеміки, зокрема відповідь П. Горіна на відповідь М. Яворського, в якому останньому висувалися чергові ідеологічні звинувачення¹⁶⁸.

Водночас дискусія набувала дедалі більшого ідеологічного підтексту і стала приводом для розгортання офіційної кампанії супроти М. Яворського¹⁶⁹.

Зрештою, за декларативними й ідеологічними штампами на кшталт боротьби з «українським націоналізмом», «російським шовінізмом» чи за «чистоту ленінізму» переховувалося змагання різних концептуальних пропозицій щодо більшовицько-марксистського конструювання спільної радянської історії та її республіканських версій, хоч і рясно приправлене особистими амбіціями тодішніх опонентів. У світлі соціокультурних і політичних трансформацій радянського режиму на зламі 1920–1930-х років, відомих як «великий перелом», підсумок цієї «академічної» полеміки був очевидним. Проте навесні і навіть у червні 1929 р. становище М. Яворського зовні виглядало ще достатньо міцним. Він був обраний академіком ВУАН та дійсним членом Білоруської АН¹⁷⁰, а його праці продовжували перевидаватися великими накладками.

Втім, у травні 1929 р. в історичному відділі Українського інституту марксизму-ленінізму відбулася дискусія щодо концепції М. Яворського, котра поклала початок кампанії, спрямованої супроти вченого¹⁷¹. Зазначимо, що навіть у своїх тезах, запропонованих на цю дискусію, історик і далі прагнув сполучити класовий та національний дискурси. Зокрема, він обстоював думку, що історія України – це «своєрідна суцільність всіх цих [наявних] особливостей загальних класових процесів» і, водночас, розглядав *«українську народність, як основний національний [визначник] дійсності»*¹⁷². Звісно, автора засудили та розкритикували, хоч дехто з учасників дискусії негативно висловився й про праці М. Покровського і навіть почасти намагався оборонити його українського опонента.

Зауважимо, що значення травневої дискусії для українського історіописання не обмежувалося постаттю М. Яворського та його концепцією української історії. Натомість йшлося про можливі межі представлення та місце української історії в радянській соціогуманітаристиці доби «великого перелому», зокрема у контексті переоцінки попередньої історіографії, передусім доробку М. Грушевського¹⁷³.

Однак, М. Яворський ще восени 1929 р. сподівався на більш-менш поміркований для себе фінал офіційної кампанії з критики й «викриття» його концепції історії України. Приміром, у «покаянній» статті 1929 р. він не тільки визнав низку своїх помилок, хоч і з рядом очевидних і прихованих зауваг щодо студій М. Покровського, а й навіть планував видати нову студію з критичним переглядом власних хиб та недоліків¹⁷⁴.

Трагічну роль у долі М. Яворського відіграв позов у січні 1930 р. першої дружини – Софії до харківського суду у справі стягнення елементів для двох дочок, в якому подавалося чимало компрометуючих відомостей із галицької доби його біографії¹⁷⁵. Схоже, що історик навіть на початку 1930 р. не зовсім зорієнтувався у тих загрозах, які привнесла нова політична ситуація у СРСР загалом та Радянській Україні зокрема. Відтак у вищезгаданому листі до С. Косіора М. Яворський висловив наївний намір видати брошуру про свій життєвий і творчий шлях та відновити своє добре ім'я¹⁷⁶.

Та оберти урядової кампанії годі були зупинити. П. Горін у зловтішній статті на сторінках газети «Известия» на початку 1930 р. вже перетворив М. Яворського у монархіста, офіцера австрійської контррозвідки, що отримав за віддану службу титул «фон» і орден Залізного Хреста¹⁷⁷. Попри очевидну несусвітність таких звинувачень йшлося вже не про кар'єрне становище, а про саме фізичне існування М. Яворського. Недаремно на початку 1930 р. М. Скрипник у своїй статті порушив питання про те, як переводяться до життя «виправлення теоретичних помилок» М. Яворським¹⁷⁸. Ця публікація тодішнього наркома освіти сигналізувала, що йдеться вже не про «спокуту гріхів» перед партією, а про особисту долю академіка ВУАН.

Та фінал життєвого сценарію П. Горіна (як і М. Скрипника!), який ще встиг інтенсивно «попрацювати» на ниві розвінчання свого колишнього наставника М. Покровського, був таким же, як і у його українського опонента. М. Яворського розстріляли 1937 р., а П. Горіна, котрий здобув ім'я завдяки енергійній участі у викривальних кампаніях низки відомих учених, страшили 1938 р. за звинуваченням у «білоруському націоналізмі»¹⁷⁹.

Фатальність тогочасних подій як для себе, так і української соціогуманітаристики М. Яворський усвідомив лише в останню – таборову добу свого життя. За свідченням С. Підгайного, саме тоді він висловив думку, що «*фактичний розгром української історичної науки почався ще восени 1929 року, по першій конференції істориків-марксистів у Москві*»¹⁸⁰.

¹ Оглоблин О. Думки про сучасну українську советську історіографію. – Нью-Йорк, 1963. – С. 11; Крупницький Б. Українська історична наука під Советами (1920—1950) / На правах рукопису; вступ. слово Н. Полонської-Василенко. – Мюнхен, 1957. – С. 14.

² Багалій Д. Рец. на кн.: Яворський М. Нарис україно-руської історії. – Харків: ДВУ, 1923. – 123 с. // Книга. – 1923. – № 2. – С. 49.

³ Його ж. Перша спроба начерку історії України на тлі історичного матеріалізму (Рец. на кн.: Яворський М.І. Нарис історії України. – К.: ДВУ, 1923. – Ч. 1. – VIII, 188 с.) // Червоний шлях. – 1923. – № 9. – С. 150.

⁴ Рощенко В.І. М.І. Яворський – історик України: життя і наукова діяльність: Автореф. дис. ... к. і. н.: 07. 00. 06 / ЗНУ. – Запоріжжя, 2008. – С. 3.

⁵ Плохій С. Великий переділ. Незвичайна історія Михайла Грушевського / Авторизований пер. з англ. М. Климчука. – К., 2011. – С. 353.

⁶ Рубльов О.С. Лідер «істориків-марксистів» України // Репресоване краєзнавство (20–30-і роки). – К., 1991. – С. 293–297; Санцевич А.В. М.І. Яворський: нарис життя та творчості. – К., 1995. – С. 5–16; Рубльов О.С. Матвій Іванович Яворський // Зневажена Кліо: Зб. ст. – К., 2005. – С. 565–570.

⁷ Яворський М.І. ЦК КП(б)У, тов. Косіору (лист) [4.II.1930] // Історична спадщина у світлі сучасних досліджень: Величко, Маркевич, Маркович, Костомаров, Яворський / За ред. В.А. Смолія, Ю.А. Пінчука. – К., 1995. – С. 183.

⁸ Єфремов С.О. Щоденники, 1923–1929. – К., 1997. – С. 185.

⁹ Єскельчик С. Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві / Авторизов. переклад з англ. М. Климчука, Х. Чушак; за ред. М. Климчука. – К., 2008. – С. 38.

¹⁰ Єфремов С.О. Щоденники, 1923–1929. – С. 575–576.

¹¹ Яворський М. Сучасні течії серед української історіографії // Яворський М. На історичному фронті. Збірка статтів. – Б. м., 1929. – Т. 1. – С. 199.

¹² Тельвак В. Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець XIX – 30-ті роки XX століття) / *Наук. ред. Р. Пиріг.* – Київ–Дрогобич, 2008. – С. 318–319.

¹³ Підгайний С. Соловецькі знайомі [М.І. Яворський] // *Краківські вісті.* – 1944, 6 лют. – № 26. – С. 6.

¹⁴ Цюрак М. Від видавництва // Яворський М. Нарис історії України / *Передрук київського видання 1923 р.: У 2 ч.* – Аделаїда, 1986. – Ч. 1. – С. VII.

¹⁵ Касьянов Г.В. Академік М.І. Яворський. Доля вченого // *УІЖ.* – 1990. – № 8. – С. 76.

¹⁶ Лупейко В.Ю. Довгий шлях до істини. Розповідь про мужнього історика [М. Яворський] // *Лупейко В.Ю. Кайдашизм, або Доки ж ми будемо самоїдами? Есеї.* – К., 1998. – С. 350.

¹⁷ Яворський М. Нарис історії України. – [К.], 1923. – Ч. 1. – С. 3.

¹⁸ Там само. – С. 4.

¹⁹ Там само. – С. 6.

²⁰ Там само. – С. 9.

²¹ Яворський М. Нариси з історії революційної боротьби на Україні. – [Харків], 1927. – Т. 1. – С. 5.

²² Там само. – С. 42.

²³ Яворський М. Провідні думки в розвиткові історичної науки // *Прапор марксизму.* – 1929. – № 1. – С. 90.

²⁴ Його ж. Нарис історії України. – Ч. 1. – С. 10.

²⁵ Там само. – С. 15.

²⁶ Там само. – С. 15.

²⁷ Яворський М. Дещо про «критичну» критику, про «об'єктивну» історію та ще й про бабусину спідницю // Яворський М. На історичному фронті... – Т. 1. – С. 66.

²⁸ Там само. – С. 72—73.

²⁹ Яворський М. Нарис історії України. – Ч. 1. – С. 20.

³⁰ Його ж. Історія боротьби клясів на Україні. Начерк лекцій, читаних у Вищій Партиїній школі. – Полтава, 1921. – С. 3–7.

³¹ Його ж. Історія України в стислому нарисі. – 3-є вид. – Б. м., 1929. – С. 20–21; Його ж. Коротка історія України. – 6-е вид. – Харків, 1929. – С. 13.

- ³² Багалій Дм. Перша спроба начерку історії України... – С. 146.
- ³³ Рыбаков И.Ф. Рец. на вид.: Яворський М. Україна в епоху капіталізму. – Харків: ДВУ, 1924. – Вип. 1: Період початкової акумуляції. – 366 с.; Полтава: ДВУ, 1925. – Вип. 2: На шляху капіталістичної акумуляції. – 185 с.; Харків: ДВУ, 1925. – Вип. 3: В суперечках імперіялізму. – 309 с. // Былое. – 1925. – № 3. – С. 245.
- ³⁴ Крупницький Б. Друга частина. Історіософічні замітки в зв'язку з історією України: 3. Методи прагматична, генетична і порівняльно-соціологічна в українській історіографії // Крупницький Б. Історіознавчі проблеми історії України: 36. статей / На правах рукопису. – Мюнхен, 1959. – С. 177.
- ³⁵ Яворський М. Нарис історії України. – Ч. 1. – С. 53.
- ³⁶ Там само. – С. 65.
- ³⁷ Там само. – С. 79; Яворський М. Нарис історії України. – [К.], 1924. – Ч. 2: Станово-Шляхецьке суспільство. Козацька революція. – С. 39.
- ³⁸ Яворський М. Нарис історії України. – Ч. 1. – С. 73.
- ³⁹ Багалій Дм. Перша спроба начерку історії України... – С. 146.
- ⁴⁰ Липинський В. Архів. – Філадельфія, 1973. – Т. 6: Листи Дмитра Дорошенка до В'ячеслава Липинського / Ред. І. Ковицький. – С. 303.
- ⁴¹ Свідок [Дорошенко Д.] Тиждень російських істориків в Берліні. Хто і як репрезентував українську науку в тому тиждні? // Діло (Львів). – 1928, 3 серп. – № 171. – С. 1.
- ⁴² Яворський М. Два «тижні радянської історичної науки» за кордоном // Яворський М. На історичному фронті... – Т. 1. – С. 219.
- ⁴³ Його ж. Шостий міжнародний конгрес історичний [Осло, 1928 р.] // Прапор марксизму. – 1928. – № 4. – С. 216–224.
- ⁴⁴ Його ж. Нариси з історії революційної боротьби... – Т. 1. – С. 6.
- ⁴⁵ Там само. – С. 7.
- ⁴⁶ Яворський М. Нарис історії України. – Ч. 1. – С. 95.
- ⁴⁷ Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1992. – Т. 2 [репринт 2-го вид.]: XI— XIII вік. – С. 56.
- ⁴⁸ Яворський М. Нарис історії України. – Ч. 1. – С. 97.
- ⁴⁹ Його ж. Нариси з історії революційної боротьби... – Т. 1. – С. 16.
- ⁵⁰ Його ж. Нарис історії України. – Ч. 1. – С. 118–119.
- ⁵¹ Там само. – С. 120.
- ⁵² Там само. – С. 121.

- ⁵³ Там само. – С. 107.
- ⁵⁴ Там само. – С. 109–110.
- ⁵⁵ Заруба В. Михайло Слабченко в епістолярній та мемуарній спадщині (1882–1952). – Дн., 2004. – С. 58.
- ⁵⁶ Яворський М. Нарис історії України. – Ч. 1. – С. 124.
- ⁵⁷ Його ж. Нариси з історії революційної боротьби... – Т. 1. – С. 19–20.
- ⁵⁸ Його ж. Нарис історії України. – Ч. 1. – С. 126.
- ⁵⁹ Його ж. Нариси з історії революційної боротьби... – Т. 1. – С. 18.
- ⁶⁰ Там само. – С. 21.
- ⁶¹ Яворський М. Коротка історія України. – С. 30.
- ⁶² Його ж. Нарис історії України. – Ч. 1. – С. 130.
- ⁶³ Там само. – С. 134.
- ⁶⁴ Там само. – С. 139.
- ⁶⁵ Там само. – С. 152.
- ⁶⁶ Там само. – С. 170.
- ⁶⁷ Яворський М. Нарис історії України. – Ч. 2. – С. 7.
- ⁶⁸ Там само. – С. 11.
- ⁶⁹ Багалій Дм. Перша спроба начерку історії України... – С. 156.
- ⁷⁰ Яворський М. Нарис історії України. – Ч. 2. – С. 3–4.
- ⁷¹ Санцевич А.В. М.І. Яворський. – С. 31.
- ⁷² Багалій Дм. Перша спроба начерку історії України... – С. 151–152.
- ⁷³ Яворський М. Дещо про «критичну» критику... – С. 68.
- ⁷⁴ Багалій Дм. З приводу антикритики проф. М. І. Яворського // Червоний шлях. – 1924. – № 6. – С. 153.
- ⁷⁵ Яворський М. Нарис історії України. – Ч. 2. – С. 49.
- ⁷⁶ Його ж. Коротка історія України. – С. 11.
- ⁷⁷ Його ж. Нарис історії України. – Ч. 2. – С. 27.
- ⁷⁸ Там само. – С. 35.
- ⁷⁹ Там само. – С. 35.
- ⁸⁰ Яворський М. Нариси з історії революційної боротьби... – Т. 1. – С. 32.
- ⁸¹ Його ж. Нарис історії України. – Ч. 2. – С. 45.
- ⁸² Там само. – С. 64.
- ⁸³ Там само. – С. 56.

- ⁸⁴ Там само. – С. 69.
- ⁸⁵ Яворський М. Історія України в стислому нарисі. – С. 59.
- ⁸⁶ Його ж. Нарис історії України. – Ч. 2. – С. 103, 129.
- ⁸⁷ Там само. – С. 92.
- ⁸⁸ Яворський М. Коротка історія України. – С. 58.
- ⁸⁹ Там само. – С. 48.
- ⁹⁰ Яворський М. Нариси з історії революційної боротьби... – Т. 1. – С. 53.
- ⁹¹ Його ж. Про мої помилки в концепції історії України (Причинок до дискусії про схему України) // Комуніст (Харків). – 1929, 5-го верес. – № 204. – С. 5.
- ⁹² Його ж. Нарис історії України. – Ч. 2. – С. 96.
- ⁹³ Там само. – С. 100.
- ⁹⁴ Яворський М. Нариси з історії революційної боротьби... – Т. 1. – С. 52.
- ⁹⁵ Його ж. Григорій Савич Сковорода // Його ж. На історичному фронті... – Т. 1. – С. 49.
- ⁹⁶ Його ж. Нариси з історії революційної боротьби... – Т. 1. – С. 49.
- ⁹⁷ Там само. – С. 30.
- ⁹⁸ Яворський М. Нарис історії України. – Ч. 2. – С. 121.
- ⁹⁹ Там само. – С. 130.
- ¹⁰⁰ Яворський М. Нариси з історії революційної боротьби... – Т. 1. – С. 58.
- ¹⁰¹ Слабченко М.Е. Организация хозяйства Украины от Хмельщины до мировой войны. – Одесса, 1922. – Ч. 1: Хозяйство Гетманщины в XVII–XVIII столетиях. – Т. 1: Землевладение и формы сельского хозяйства. – С. 20–21.
- ¹⁰² Яворський М. Нариси з історії революційної боротьби... – Т. 1. – С. 110 (прим. 1), 138.
- ¹⁰³ Там само. – С. 83.
- ¹⁰⁴ Яворський М. Коротка історія України. – С. 68–69.
- ¹⁰⁵ Там само. – С. 63, 71, 98.
- ¹⁰⁶ Яворський М. Сучасні течії серед української історіографії... – С. 196.
- ¹⁰⁷ Там само. – С. 196–197.
- ¹⁰⁸ Яворський М. Провідні думки... – С. 105.

- ¹⁰⁹ Його ж. Нариси з історії революційної боротьби... – Т. 1. – С. 102–103.
- ¹¹⁰ Там само. – С. 124.
- ¹¹¹ Там само. – С. 61.
- ¹¹² Яворський М. Григорій Савич Сковорода. – С. 63.
- ¹¹³ Його ж. Нариси з історії революційної боротьби... – Т. 1. – С. 102.
- ¹¹⁴ Там само. – С. 102.
- ¹¹⁵ Там само. – С. 99.
- ¹¹⁶ Там само. – С. 105.
- ¹¹⁷ Там само. – С. 110; Яворський М. Основи декабризма на Україні // «Українські декабристи чи декабристи на Україні?». Рух декабристів очима істориків 1920-х років / Упоряд., вступ. ст. та прим. Г. Казьмирчука, Ю. Латиша. – К., 2011. – С. 70.
- ¹¹⁸ Його ж. Нариси з історії революційної боротьби... – Т. 1. – С. 124.
- ¹¹⁹ Його ж. Основи декабризма на Україні. – С. 64.
- ¹²⁰ Там само. – С. 67.
- ¹²¹ Там само. – С. 72.
- ¹²² Волін М. «Яворщина» // На допомогу партнаванчання (Харків). – 1930. – № 3. – С. 11.
- ¹²³ Слабченко М.Є. Матеріяли до економічно-соціальної історії України ХІХ століття. – [Одеса], 1925. – Т. 1. – С. 100–101.
- ¹²⁴ Яворський М. Нариси з історії революційної боротьби... – Т. 1. – С. 135.
- ¹²⁵ Там само. – С. 152.
- ¹²⁶ Яворський М. Емський акт 1876 р. // Яворський М. На історичному фронті... – Т. 1. – С. 88.
- ¹²⁷ Його ж. Нариси з історії революційної боротьби... – Т. 1. – С. 163–164.
- ¹²⁸ Там само. – С. 139.
- ¹²⁹ Там само. – С. 185.
- ¹³⁰ Там само. – С. 143–144.
- ¹³¹ Там само. – С. 206–207.
- ¹³² Там само. – С. 207.
- ¹³³ Там само. – С. 228.
- ¹³⁴ Там само. – С. 247.

- ¹³⁵ Яворський М. Емський акт 1876 р. – С. 96.
- ¹³⁶ Його ж. Нариси з історії революційної боротьби... – Т. 1. – С. 338–339.
- ¹³⁷ Там само. – С. 316.
- ¹³⁸ Яворський М. Історія України в стислому нарисі. – С. 207.
- ¹³⁹ Його ж. Нариси з історії революційної боротьби на Україні. – [Харків], 1928. – Т. 2, ч. 1. – С. 80.
- ¹⁴⁰ Там само. – С. 84.
- ¹⁴¹ Яворський М. Нариси з історії революційної боротьби... – Т. 1. – С. 373.
- ¹⁴² Його ж. Нариси з історії революційної боротьби... – Т. 2, ч. 1. – С. 134.
- ¹⁴³ Волін М. «Яворщина». – С. 13.
- ¹⁴⁴ Яворський М. Нариси з історії революційної боротьби... – Т. 1. – С. 393.
- ¹⁴⁵ Його ж. Коротка історія України. – С. 102.
- ¹⁴⁶ Там само. – С. 98.
- ¹⁴⁷ Там само. – С. 111, 114.
- ¹⁴⁸ Яворський М. Проблема української націонал-демократичної революції у 1917 р., її історичні основи та її рухові сили // Яворський М. На історичному фронті... – С. 171, 180.
- ¹⁴⁹ Там само. – С. 169.
- ¹⁵⁰ Там само. – С. 136 (прим.1).
- ¹⁵¹ Волін М. «Яворщина». – С. 10–11.
- ¹⁵² Рубач М. Апологет куркульської гегемонії // Студент революції. – 1930. – № 22. – С. 34.
- ¹⁵³ Яворський М. Коротка історія України. – С. 119, 127.
- ¹⁵⁴ Там само. – С. 142–143.
- ¹⁵⁵ Яворський М. До історії КП(б)У // Яворський М. На історичному фронті... – С. 15.
- ¹⁵⁶ Плохій С. Вказ. праця. – С. 359.
- ¹⁵⁷ Крупницький Б. Українська історична наука під Советами (1920–1950) / На правах рукопису; вступ. слово Н. Полонської-Василенко. – Мюнхен, 1957. – С. 18.
- ¹⁵⁸ Його ж. Федералізм на сході Європи (Роздумування з приводу праці Г. ф. Равха «Росія, державна єдність і національні своєрідності»). – Париж, 1956. – С. 17.

¹⁵⁹ Скубицкий Т. Рец. на кн.: Яворський М. Історія України в стислому нарисі. – ДВУ, 1929. – 345 с. // Історик-марксист. – 1929. – № 12. – С. 285.

¹⁶⁰ Яворський М. Коротка історія України. – С. 113, 115, 123, 125.

¹⁶¹ Маслійчук В. Марксистські схеми української історії. Матвій Яворський, Володимир Сушино-Хоменко, Микола Горбань // Україна модерна. – 2009. – Ч. 14/3. – С. 68.

¹⁶² Яворський М. Відкриття українського товариства «Історик-марксист», союзна конференція істориків-марксистів і чергові завдання на історичному фронті // Яворський М. На історичному фронті... – С. 253.

¹⁶³ Там само. – С. 254.

¹⁶⁴ Покровский М.Н. Всесоюзная конференция историков-марксистов (декабрь 1928 г. – январь 1929 г.) // Історик-марксист. – 1929. – № 11. – С. 8.

¹⁶⁵ Артизов А.Н. Судьбы историков школы М.Н. Покровского (середина 1930-х годов) // Вопр. истории. – 1994. – № 7. – С. 46–47.

¹⁶⁶ Горин П. Рец. на кн.: Яворский М. История Украины в сжатом очерке. – Гос. изд. Украины, 1928 г. // Правда. – 1929, 10 февр. – № 34. – С. 5.

¹⁶⁷ Яворський М. Дон-кіхотство чи русотяпство? (З приводу однієї рецензії) // Прапор марксизму. – 1929. – № 2. – С. 210.

¹⁶⁸ Горин П. Письмо в редакцию [З приводу відповіді М. Яворського «Дон-кіхотство чи русотяпство?»] (Прапор марксизму. – 1929. – № 2. – С. 207–213.) // Історик-марксист. – 1929. – № 12. – С. 334–335.

¹⁶⁹ Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський: Справа «УНЦ» і останні роки (1931–1934) / Відп. ред. І. Гирич. – К., 1999. – С. 120–121.

¹⁷⁰ Касьянов Г.В. Академік М.І. Яворський... – С. 79; Рубльов О.С. Матвій Іванович Яворський. – С. 576.

¹⁷¹ Дискусія з приводу схеми історії України М. Яворського (травень 1929 р.) // Літопис революції. – 1930. – № 2. – С. 267–326; № 3/4. – С. 176–237; № 5. – С. 289–324.

¹⁷² Там само. – № 2. – С. 271.

¹⁷³ Пиріг Р. Я. Життя Михайла Грушевського. Останнє десятиліття / Відп. ред. П. Сохань. – К., 1993. – С. 92–93.

¹⁷⁴ Яворський М. Про мої помилки в концепції історії України... – С. 5.

¹⁷⁵ Санцевич А.В. М.І. Яворський – видатний український історик // Історична спадщина у світлі сучасних досліджень. – С. 115.

¹⁷⁶ Яворський М.І. ЦК КП(б)У, тов. Косіору (лист) [4. II. 1930]... – С. 186.

¹⁷⁷ Горин П. Об одной поучительной биографии [М. Яворский] // Известия. – 1930, 3 марта. – № 61. – С. 4.

¹⁷⁸ Скрипник М. Помилки та виправлення академіка М. Яворського // Більшовик України. – 1930. – № 2. – С. 12.

¹⁷⁹ Артизов А. Н. Судьбы историков школы М. Н. Покровского... – С. 47.

¹⁸⁰ Підгайний С. Соловецькі знайомі. – С. 5.